

Waardering en selectie van archieven: overvloed en onbehagen door Charles Jeurgens

Lezing gehouden tijdens het KNHG-symposium 'Wat willen historici van archieven', 13 oktober 2008

Als ik in Leiden op het instituut voor geschiedenis vertel dat ik me op dit ogenblik intensief bezighoud met het vraagstuk van waardering en selectie van archieven, gebeurt het nog wel eens dat, met name de wat oudere collega's een wat zorgelijk gezicht trekken en me toefluisteren: niet teveel vernietigen hoor! Selectie en vernietiging van archieven is geen geliefd gespreksonderwerp tussen archivariissen en historici. Het roept herinneringen op aan de discussie die een jaar of 15 geleden de gemoederen behoorlijk bezig hield. 'Selectie en vernietiging raakt niet alleen de integriteit van archieven, maar ook die van archivariissen'. Zo luidde het redactionele commentaar bij het themanummer over archiefselectie en archiefvernietiging van het Nederlands Archievenblad van maart 1994 en gaf daarmee heel goed de stemming weer waarin het debat werd gevoerd. U kunt het zich vast nog wel herinneren: de koele, soms zelfs vijandige sfeer die sinds het begin van de jaren negentig tussen archivariissen en historici ontstond, zodra dit thema ter sprake kwam. Het beeld van de zorgvuldig wegende archivaris die document na document door de vingers laat gaan om op basis van de tekst die hij voor zich had een oordeel te vellen over de vraag of het betreffende stuk een historische bron dan wel een prop papier moest worden, was aan gruzelementen geslagen nadat de archivariissen onder de naam PIVOT een heel nieuwe waarderings- en selectiemethodiek presenteerden. Het leek wel of de archivariissen met dit voorstel een open zenuw raakten bij de historici. De enorme toename van archiefmateriaal als gevolg van het steeds maar groeiende overheidsapparaat, in combinatie met de verplichting om volgens de in aantocht zijnde nieuwe Archiefwet alle archiefbescheiden ouder dan twintig jaar die niet voor vernietiging in aanmerking kwamen over te brengen naar een archiefbewaarplaats, was aan het einde van de jaren tachtig en begin van de jaren negentig de aanleiding om de bestaande methode van waardering en selectie grondig te herzien. Waardering en selectie volgens de bestaande ambachtelijke methode zou immers een hopeloze onderneming worden. Die nieuwe manier van selectie noemen we macroselectie. Het object van waardering waren niet langer de archiefdocumenten, maar de handelingen die ten grondslag lagen aan de archiefvorming. De methode gaat uit van het principe dat wanneer een handeling belangrijk wordt gevonden, de administratieve neerslag van die handeling vanzelf in aanmerking komt voor bewaring en omgekeerd.

Inmiddels zijn we bijna 15 jaar verder. Het stof dat de discussie van toen deed opwaaien is neergedaald en de deelnemers die zich in de jaren negentig in het debat mengden, houden zich nauwelijks nog met het vraagstuk bezig. Toch is het vraagstuk zelf misschien wel actueler dan ooit. Maar er is iets merkwaardigs aan de hand. Het zijn niet de historici of de archivariissen, maar de rijksoverheid zelf die het onderwerp op de agenda heeft geplaatst. Het is alweer drie jaar geleden dat de Raad voor Cultuur met het advies 'Het tekort van het Teveel' kwam, waarin een aantal fundamentele vraagtekens werd gezet bij het huidige waarderings- en selectiebeleid. Er wordt weliswaar veel bewaard, maar het is, zo stelde de Raad, maar de vraag of we wel het goede materiaal bewaren. Een jaar later werd het onderwerp opnieuw geagendeerd door het verschijnen van de kabinetsvisie Informatie op Orde die gaat over vindbare en toegankelijke overheidsinformatie. In dit visiedocument wordt scherpe kritiek geuit op de kwaliteit van de informatiehuishouding van de rijksoverheid. De informatie, zo stelt het rapport, is niet op orde en daardoor slecht toegankelijk, er is te weinig aandacht voor de informatievoorziening, de overheidsorganisaties hebben geen inzicht in en overzicht over hun eigen gegevensbestanden, er zijn grote achterstanden met selectie, de

verantwoordelijkheden in het proces van waardering en selectie zijn niet duidelijk belegd, en zowel de selectiemethodiek zelf als de procedures om tot selectiebeslissingen te komen, worden als uitermate stroperig getypeerd. Je zou nog kunnen zeggen dat al deze genoemde zaken betrekking hebben op een misschien niet even slimme manier van organiseren. Maar daarnaast is er ook iets fundamenteels aan de hand. Niet alleen de informatie zelf maar ook de informatiehuishouding is in hoog tempo aan het veranderen. De omslag van papier naar digitaal is niet alleen een kwestie van andere informatiedragers. Digitale informatie is veel vluchtiger en vereist, als we er over 20, 50 of 100 jaar nog wat bruikbaars mee willen doen, een fundamenteel andere benadering dan we gewend zijn binnen de papieren omgeving. De Kabinetsvisie Informatie op Orde, de rapportages en analyses van de Erfgoedinspectie, de Raad voor Cultuur en de Raad voor het Openbaar Bestuur laten wat dat betreft aan duidelijkheid weinig te wensen over. Er wordt zoveel informatie op zoveel verschillende plekken tegelijkertijd geproduceerd, gebruikt en hergebruikt dat het steeds ingewikkelder wordt om die informatie op een manier te verwerken en te beheren dat zij ook beschikbaar blijft. Informatie verdwijnt, wordt onterecht vernietigd of komt onbedoeld in de openbaarheid. Het geheugen van de overheid begint een beetje op een gatenkaas te lijken, zonder dat archivariissen daar ook maar iets in de vorm van een vernietigingsbeleid aan hoeven bij te dragen in dragen. Als we onze omgang met digitale informatie niet fundamenteel herzien, is de kans groot dat we ons erbij moeten neerleggen dat we voortaan vooral met een, zoals de erfgoedinspectie het eens zo treffend uitdrukte, demeterende overheid te maken hebben (en ik ben ervan overtuigd dat hetzelfde geldt voor niet overheidsinstellingen). De digitale revolutie zou volgens sommigen wel eens van eenzelfde betekenis kunnen zijn als indertijd de transformatie van een orale naar schriftelijke cultuur. Archiefwetenschapper Hugh Taylor heeft deze nieuwe omgang met informatie wel eens vergeleken met een implosie. Informatie die zich voortbeweegt met de snelheid van het licht, confronteert ons met een implosie die ons bedelft onder data die van veel verschillende kanten en niveau's afkomstig, maar wel onmiddellijk beschikbaar zijn.¹

Wat betekent dit fluïde informatiekluwen, (want ik zou liever van kluwen dan van structuur willen spreken), voor het vraagstuk van waardering en selectie? Het mag dan misschien gek klinken in de oren van de historici, maar er wordt, ondanks de alarmerende rapportages van de zojuist genoemde instanties, over dit onderwerp geen fundamenteel debat gevoerd tussen archivariissen onderling. Natuurlijk houden archivariissen zich in praktische zin bezig met het samenstellen en uitvoering geven aan de selectielijsten, maar een fundamenteel debat over de uitgangspunten waarop waardering en selectie gestoeld zou moeten zijn, wordt in Nederland niet gevoerd.

De betrokkenheid van de historische wereld bij dit vraagstuk is evenmin groot te noemen. Sinds het rumoer rondom PIVOT gebeurt het zelden dat er vanuit de hoek van historici, anders dan in praktische zin in de vorm van een advies over een selectielijst, een fundamentele bijdrage wordt geleverd aan het debat over waardering en selectie. Zoals gezegd is het de rijksoverheid zelf die het onderwerp op de agenda heeft geplaatst. In het kader van één van de in de kabinetsvisie Informatie op Orde genoemde actielijnen, stelde de algemene rijksarchivaris vorig jaar een commissie samen die de opdracht kreeg in het verlengde van deze problematiek een visie te formuleren op waardering en selectie van archieven. Deze commissie was samengesteld uit historici, archivariissen en informatiespecialisten afkomstig uit de hoek van de archiefvormers en kwam tot een aantal aanbevelingen die, als ik de

¹ Hugh Taylor, 'Transformation in the Archives: Technological Adjustment or Paradigm Shift?' *Archivaria* 25 (Winter 1987–1988): 12–28, herdrukt in: Tom Nesmith (ed.), *Canadian Archival Studies and the Rediscovery of Provenance* (Metuchen and London 1993); en in Cook, Terry, and Gordon Dodds (eds.), *Imagining Archives: Essays and Reflections by Hugh A. Taylor* (Lanham and Oxford 2003).

essentie ervan in een zin zou moeten samenvatten, gekenmerkt wordt door een werkwijze waarbij archivariissen actief op zoek zouden moeten gaan naar die informatie die er toe doet om de samenleving van nu te documenteren. Daarbij dienen archivariissen zich te richten op de gehele samenleving en niet exclusief op het handelen van de overheid. De visie werd neergelegd in een rapport dat eind vorig jaar is gepresenteerd. Inmiddels werkt het Nationaal Archief binnen de actielijnen van de kabinetsvisie Informatie op Orde aan het vertalen van dit visiedocument in een methode met bijbehorend instrumentarium. Noch in de archiefwereld, noch in de historische wereld leidde dit rapport tot veel inhoudelijke discussie. Dat is niet zo eenvoudig te duiden. Laat ik me hier beperken tot de historici, want vandaag staat centraal wat historici van archieven willen. De stilte kan verschillende oorzaken hebben: het rapport is misschien niet opgemerkt, hoewel de nieuwsbrief van het Historisch genootschap er wel degelijk aandacht aan heeft geschonken. Of misschien laat het onderwerp de historici van tegenwoordig onverschillig omdat de gevolgen van waardering en selectie van de archieven die nu gevormd worden aan de huidige generatie historici voorbijgaat. Het zijn immers de historici van de toekomst die ermee te maken krijgen? Of misschien zijn historici het er wel mee eens dat het inderdaad niet langer mogelijk is om naar een soort volledigheid te streven en zijn ze al lang blij dat archivariissen hun verantwoordelijkheid nemen.

Het is spijtig voor archivariissen, en dat beperkt zich niet allen tot het onderwerp van waardering en selectie, dat historici zelden schrijven over hun confrontaties met het archief. Als ik het thema van vandaag zou mogen omdraaien in wat archivariissen van historici willen, zou bovenaan mijn wensenlijstje staan dat historici wat vaker zouden laten zien hoe zij met hun grondstof omgaan, welke keuzes en afwegingen gemaakt worden, wat de problemen zijn waarmee ze geconfronteerd worden. Archivariissen maar ook historici zouden er veel aan kunnen hebben. Bekend en nog steeds de moeite van het lezen waard is Piet de Rooij's, 'Sirenezangen uit het archief' uit 1989, waarin hij op openhartige wijze schrijft over zijn ervaringen met het doen van onderzoek in archieven.² Het is in essentie een verhaal over de omgang van de historicus met schaarste en overvloed aan archiefmateriaal. Historici lijken beter overweg te kunnen met schaarste dan met overvloed. Dat blijkt ook uit de bijdrage van historica Renee Sentilles aan een nog niet zo lang gelede verschenen bundel *Archive Stories* met daarin 16 bijdragen van voornamelijk historici, die aan de hand van hun eigen onderzoekservaringen laten zien welke rol het archief en het handelen van archivariissen hadden op hun uiteindelijke onderzoeksresultaat. Sentilles, historica aan de Universiteit van Cleveland, gaat in haar bijdrage 'Toiling in the archives of cyberspace' in op de invloed die internet heeft op het doen van historisch onderzoek. Ze publiceerde in 2002 een biografie over Adah Isaacs Menken, actrice en dichteres ten tijde van de Amerikaanse Burgeroorlog. Tot 2000 gebruikte ze internet eigenlijk alleen maar om haar bezoeken aan archiefbewaarplaatsen voor te bereiden, maar sinds ongeveer dat jaar begon ze het Internet actief te gebruiken om direct naar informatie te zoeken. Ze had juist haar manuscript naar de uitgever gestuurd toen ze ontdekte dat er op het internet zo'n 270 websites bestonden die informatie bevatten over Menken. Inmiddels zijn er dat overigens al meer dan 12000. Schaarste aan informatie sloeg plotseling om in overvloed en ze beschrijft hoe haar relatie met de bronnen hierdoor in een klap veranderde³. De verhouding werd er een van onbehaaglijke overvloed. Onbehaaglijk omdat de informatie die via het Internet beschikbaar was, lang niet altijd stabiel bleek te zijn. Informatie die vorige maand nog beschikbaar was, was kon even later verdwenen zijn. Om van de betrouwbaarheid ervan nog maar te zwijgen. Dit fenomeen van onbehaaglijke informatieovervloed is misschien wel een van de meest kenmerkende aspecten voor de tijd van nu en maakt voor zowel archivariissen als historici een fundamentele herbezinning nodig.

² Piet de Rooij, 'Sirenezangen uit het archief', *De Gids* 152 (1989) 49-56.

³ Renée Sentilles, 'Toiling in the archives in Cyberspace' in Antoinette Burton (ed) *Archive stories. Facts, fictions and the writing of history* (Durham-London 2005) 136-156.

Er wordt onvoorstelbaar veel informatie vastgelegd en in archieven (uiteraard steeds meer digitaal) opgeslagen. Die omslag was 15 jaar geleden, ten tijde van de PIVOT-discussie, natuurlijk ook al waarneembaar en maakten de archivariissen van toen ook al behoorlijk zenuwachtig. De discussie die toen gevoerd werd tussen historici en archivariissen vond echter nog plaats binnen het paradigma van de schaarste dat teruggaat tot het begin van de 19^e eeuw toen Leopold von Ranke iedere vorm van geschiedschrijving verwierp die niet gebaseerd was op primaire bronnen.⁴ De schaarste aan bronnenmateriaal leidde in de 19^e eeuw tot wat sommigen als documentfetisjisme typeerden, waarbij de documenten, zoals Edward Carr het ooit eens uitdrukte, de Ark van het Verbond werden in de tempel van de feiten.⁵ Ieder document kon een ontbrekend bewijsstuk zijn in de legpuzzel van de geschiedenis. Vernietiging van documenten stond in die zienswijze dan ook gelijk aan het mogelijk vernietigen van bewijsstukken van de geschiedenis. Historici en archivariissen waren het hierover tot in het begin van de 20^e eeuw volkomen eens met elkaar.

In de loop van de 20^e eeuw begon het besef door te dringen dat het onmogelijk was alles te bewaren. Maar het vraagstuk beperkte zich tot de vraag over wat er vernietigd zou kunnen worden en ging niet, zoals bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, over wat er bewaard zou moeten blijven. Het lijkt misschien een flauw woordspelletje, maar het verschil in werkwijze is fundamenteel. Stel je voor, iets dat toch niet helemaal ondenkbaar is in dit gezelschap: je halve huis is inmiddels boekenkast geworden om de almaar aanzwellende hoeveelheid boeken kwijt te kunnen. Desondanks word je regelmatig gedwongen om keuzes te maken: welke boeken stoot je af? Vaak een pijnlijke keuze voor de boekenliefhebber. Het uitgangspunt verandert echter fundamenteel als je zou gaan emigreren en je slechts een paar kisten boeken mee zou kunnen nemen. Dan moet je namelijk echt na gaan denken over welke boeken zo belangrijk voor je zijn dat je ze wilt bewaren.

Ik denk dat we, zeker in de komende decennia, gedwongen zullen zijn om steeds meer volgens dit laatste scenario te gaan opereren en vanuit het perspectief van overvloed keuzes moet gaan maken over welke archieven we mee willen nemen ten behoeve van de volgende generaties.

Een week of wat geleden dook in verschillende Nederlandse kranten het bericht op dat zo'n 900 kilometer materiaal van de rijksoverheid klaar staat om bewerkt te worden⁶ en als we ons realiseren dat dit (zelfs met de relatief vlotte pivotmethode) met een snelheid van zo'n 12 centimeter per uur gebeurt, dan kunnen we stellen dat we een probleem hebben. Het betekent dat er meer dan 4000 mensjaren voor nodig is om deze hoeveelheid weg te kunnen werken. Maar het is niet alleen meer een probleem van overvloed. Het is ook een probleem van onbehaaglijke overvloed. Onbehaaglijk omdat in het digitale tijdperk waarin we ons nu bevinden, de scheidslijn tussen overvloed en schaarste flinterdun lijkt te zijn. De informatie die nu vast wordt gelegd, vraagt veel meer en heel andere zorg dan het papier van vroeger. En op dit ogenblik zijn we niet 'in control', en dat komt voor een deel omdat we nog steeds te veel werken met concepten en een instrumentarium uit de papieren wereld, en als het gaat om waardering en selectie ook omdat we nog met een begrippenkader en uitgangspunten werken die stammen uit een tijd van schaarste. Als we die niet fundamenteel herzien, zullen we niet alleen verder bedolven raken onder de bergen aan data, maar we zullen tegelijkertijd ook de gaten in het geheugen zien groeien. De essentie van de visie die in dit boekje is neergelegd en de methodiek die nu verder wordt ontwikkeld is dat archiefinstellingen de samenleving (en daarmee bedoel ik overheid en niet overheid als gelijkwaardige eenheden) en de

⁴ Georg G. Iggers, *Historiography in the twentieth century. From scientific objectivity to the postmodern challenge* (Middletown 1997) 24-25.

⁵ E.H.Carr, *What is history* (London 1990 reprint) 16.

⁶ Zie *BN/De Stem*, 13 september 2008 en *Nederlands Dagblad*, 15 september 2008.

archieformers die in die samenleving opereren vanuit een acquisitieperspectief moeten benaderen en aangeven welke neerslag van welke archieformers bewaard moet blijven.

Charles Jeurgens